

अश्वत्थामा गीतिनाटकको ध्वनिवादी विश्लेषण

यादवप्रसाद शर्मा*

लेखसार

'अश्वत्थामा' गीतिनाटकको ध्वनिवादी विश्लेषणमा केन्द्रित यस अनुसन्धानात्मक लेखका निम्ति आवश्यक सैद्धान्तिक आधारको निर्माण निगमनात्मक विधिका आधारमा पुस्तकालयीय स्रोतबाट गरी त्यसैका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। सर्वप्रथम अश्वत्थामा गीति नाटकको सूक्ष्मपठन गरी सशक्त रूपमा ध्वन्यात्मक अभिव्यक्ति भएका केही पङ्क्तिहरू ठम्याई तिनको ध्वन्यात्मक अभिव्यञ्जनाको गवेषण गरिएको छ अनि आफ्नो शिरमा कहिल्यै निको नहुने घाउ र कहिल्यै नमेटिने युद्धापराधको कलङ्क बोकेर अनन्त कालसम्म अभिशप्त जीवन बाँच्न विवश अश्वत्थामाको पश्चात्ताप एवं प्रायश्चित्तका माध्यमबाट जैविक, रासायनिक एवं पारमाणविक शास्त्रास्त्रको आविष्कार गरेर युद्धको होडबाजी गरी सम्पूर्ण सृष्टिलाई सङ्कटमा पार्न युद्धपिपासुहरूले गरेका तथा गर्न सक्ने जघन्य युद्धापराधप्रति मानव जातिलाई सजग गराउँदै युद्धबाट कसैको कल्याण नहुने र अन्ततः युद्धपिपासुहरूका लागि पनि युद्ध अभिशाप नै साबित हुने कुरा अभिव्यञ्जित गरिएको कुरा औल्याइएको छ। अश्वत्थामाका माध्यमबाट सम्भाव्य भावी युद्धको पूर्वपीडालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी संवेदनाशून्य मानवमा मानवीय संवेदना एवं सजगता जगाउने प्रयास गरिएको यो नाटक युद्धविरोधी चेतनाको सशक्त अभिव्यञ्जन गर्न सफल छ। यस्तो सघन भाव एवं अनुभूतिलाई पनि सहज, सरल र कलात्मकरूपमा ध्वनित गरिनु नै यस गीतिनाटकको सबल पक्ष हो। आचार्य आनन्दवर्धनको काव्य चिन्तनका आधारमा यो गीतिनाटक ध्वनिकाव्यका कोटिमा पर्न आउँछ भन्ने निष्कर्ष दिइएको छ।

शब्दकुञ्जी

अभिधा, ध्वनि, युद्धापराध, लक्षणा, व्यञ्जना

विषयपरिचय

अश्वत्थामा (२०५३) राष्ट्रकवि माधव घिमिरे (वि.सं. १९७६-२०७७) द्वारा रचित गीतिनाटक हो। माधव घिमिरे नेपाली भाषाका प्रतिभाशाली तथा लोकप्रिय कवि हुन्। उनले नेपाली साहित्यका गीत, कविता, नाटक र निबन्धजस्ता विविध विधाहरूमा आफ्नो सशक्त प्रतिभा प्रस्तुत गरेका छन्; जसमध्ये गीतिनाटक र खण्डकाव्य उनको साहित्यिक योगदानका प्रमुख क्षेत्र रहेका छन्। उनका खण्डकाव्य एवं गीतिनाटकहरूले आधुनिक नेपाली साहित्यलाई समृद्ध तुल्याएका छन्। उनका काव्यरचनामा रहेको स्वच्छन्दतावादी भावचिन्तन र परिष्कारवादी शैलीले नेपाली कविताको

* सहप्राध्यापक, सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं।

सौष्ठवमा अभू उत्कर्ष थपेको पाइन्छ। माधव घिमिरेका पापिनी आमा (२०१३), नयाँ नेपाल (२०१३), गौरी (२०१५), राजेश्वरी (२०१७), राष्ट्रनिर्माता (२०२३), धर्तीमाता (२०३०), राहुल यशोधरा (२०३५), इन्द्रकुमारी (२०५७), गौथली र गजधम्म (२०५७), बोराको पर्दा (२०५७) जस्ता खण्डकाव्यहरू प्रकाशित छन्। त्यस्तै उनका शकुन्तला (२०३२), मालती मंगले (२०३५), विषकन्या (२०५३), अश्वत्थामा (२०५३), हिमालपारि हिमालवारि (२०५४), देउकी (२०५६) गीतिनाटकहरूका साथै ऋतंभरा (२०७९) महाकाव्यजस्ता कृतिहरू पनि प्रकाशित रूपमा उपलब्ध छन्। गीतिनाटक भन्नाले एक प्रकारको गीतप्रधान अभिनयकाव्य वा पद्यमा लेखिएको एक प्रकारको रूपक बुझिन्छ। ध्वनिवाद भनेको आचार्य आनन्दवर्धनद्वारा प्रवर्तित त्यस्तो साहित्यसिद्धान्त हो जसले काव्य/साहित्यको प्रमुख तत्त्व वा आत्मा ध्वनिलाई मान्दछ। आनन्दवर्धन, अभिनव गुप्त, मम्मट, जगन्नाथ आदि प्रमुख ध्वनिवादी आचार्यहरू हुन्। ध्वनि भन्नाले मूलतः व्यङ्ग्यार्थ/ध्वन्यार्थ बुझिए पनि यस शब्दले व्यञ्जक शब्द, व्यञ्जक अर्थ, व्यञ्जना व्यापारका साथै व्यङ्ग्यार्थप्रधान काव्यलाई पनि बुझाउँछ। विश्लेषण भनेको संश्लिष्ट भएर रहेको कुरालाई अलगअलग छुट्ट्याउने काम वा कुनै सङ्कथन केकस्तो छ र त्यसमा केकस्ता तत्त्वहरू रहेका छन् भन्ने कुरालाई केलाउने प्रक्रिया हो। अश्वत्थामा गीतिनाटकको ध्वनिवादी विश्लेषण' शीर्षकको यस लेखमा अश्वत्थामा गीतिनाटकका निर्धारित अंशमा केकस्तो व्यङ्ग्यार्थ/ध्वन्यार्थ केकसरी अभिव्यञ्जित भएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययनको विधि

ध्वनिवादको छोटो परिचय दिँदै राष्ट्रकवि माधव घिमिरेद्वारा रचित अश्वत्थामा गीतिनाटकका निर्धारित अंशमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यमान अर्थको विश्लेषणमा केन्द्रित यस अनुसन्धानात्मक लेखका लागि आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलनमा पुस्तकालयीय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ, र विश्लेषण निगमनात्मक विधिका आधारमा गरिएको छ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

ध्वनिसिद्धान्तलाई ध्वनिवाद पनि भनिन्छ। हेमाङ्गराज अधिकारीले ध्वनिवादको मूल आधार व्यञ्जना शक्ति हो र यही व्यञ्जना शक्तिका माध्यमबाट व्यक्त भएको अर्थलाई ध्वनि भनिन्छ त्यसैले ध्वनि भन्नाले व्यञ्जना शक्तिबाट अभिव्यञ्जित हुने व्यङ्ग्य अर्थ सम्भन्तुपछि (अधिकारी, २०४८, पृ. ९९) भनेका छन् भने केशवप्रसाद उपाध्यायले 'ध्वनिवाद रसवादकै विकास हो; रस वाच्य नभई व्यङ्ग्य हुने गर्छ र यसै विचारका आधारमा ध्वनिवादका प्रवर्तक आनन्दवर्धनले काव्यमा व्यङ्ग्यलाई नै प्रधान मानेका छन् (उपाध्याय, २०६७, पृ. २२०)। भनेका छन्। आनन्दवर्धनले ध्वन्यालोकको पहिलो कारिकामा 'काव्य तत्त्वज्ञ विज्ञजनहरूले काव्यको आत्मा ध्वनि हो भनेर पहिले नै भनेका छन्; अर्काथरि मानिसहरूले ध्वनिको अभाव छ भन्दै ध्वनिको अस्तित्वलाई अस्वीकार गरेका छन्; अरू मानिसहरूले ध्वनिलाई लक्षणामा अन्तर्भाव गर्ने प्रयास गरेका छन् भने केही मानिसहरूले ध्वनिलाई भाषिक रूपमा व्याख्या गरी प्रस्ट गर्न नसकिने अनिर्वचनीय तत्त्वका रूपमा लिएका छन्। अतः सहृदयहरूका लागि ध्वनिको स्वरूप भन्दछु (आनन्दवर्धन, २०११, पृ. ८) भनेर अभाववादी, भक्तिवादी (लक्षणावादी एवं गौणीवृत्तिवादी) र अनिर्वचनीयतावादी जस्ता ध्वनिविरोधी मतहरूलाई पूर्वपक्षका रूपमा राखी खण्डन गरेर आफ्ना मत प्रस्तुत गर्दै ध्वनिको व्यापकता र त्यसका भेदोपभेदहरूको विस्तृत विवेचना गरेका छन् (उपाध्याय, २०४८, पृ. १९९)। मम्मटले आफ्नो ग्रन्थ काव्यप्रकाशमा वाच्यार्थका अपेक्षा व्यङ्ग्यार्थ नै अधिक सौन्दर्यपूर्ण वा चमत्कारजनक हुने काव्यलाई काव्यतत्त्वदर्शीहरूले उत्तमकाव्य (ध्वनिकाव्य) भनेका छन् (मम्मट, २००९, पृ. १३) भनेर

ध्वनिकाव्यलाई उत्तमकाव्यका रूपमा चिनाएका छन् ।

आचार्य मम्मटले ध्वनिप्राधान्यका आधारमा काव्यलाई तीन श्रेणीमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनका अनुसार वाच्यार्थका अपेक्षा व्यङ्ग्यार्थ नै अधिक सौन्दर्यपूर्ण वा चमत्कारजनक भएको ध्वनिकाव्य नै उत्तम काव्य हो (मम्मट, २००९, पृ. १३) भने व्यङ्ग्यार्थ भए पनि व्यङ्ग्यार्थ वाच्यार्थका अपेक्षा विशेष सौन्दर्यपूर्ण वा चमत्कारजनक हुँदैन, व्यङ्ग्यार्थ गुणीभूत (गौण) हुन्छ भने त्यस्तो काव्य गुणीभूत व्यङ्ग्य काव्य र व्यङ्ग्यार्थको अभाव र शब्दचित्र र अर्थचित्रकै प्राधान्य भएको काव्य अधम काव्य हो (मम्मट, २००९, पृ. १५-१६) । यसरी मम्मटका मतमा ध्वनिकाव्य नै उत्तम काव्य हो भन्ने देखिन्छ ।

ध्वनिका प्रमुख १८ भेदहरूमध्ये अविधितवाच्य (लक्षणामूलक) ध्वनिका दुई भेद अर्थान्तरसङ्क्रमित वाच्य ध्वनि र अत्यन्ततिरस्कृत वाच्यध्वनि दुवैका पदगत र वाक्यगत गरी चार भेदहरू हुन्छन् । त्यसै गरी विधितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) ध्वनिको एक भेद असंलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यध्वनिका पनि पदगत, पदावलीगत, वाक्यगत, प्रकरणगत, प्रबन्धगत र रचनागत गरी ६ भेदहरू हुन्छन् । संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यध्वनिअन्तर्गत शब्दशक्त्युत्थ (शब्दशक्त्युद्भव) ध्वनिका दुई भेद पनि पदगत र वाक्यगत गरी चार हुन्छन् भने बाह्य थरी अर्थशक्त्युत्थ (अर्थशक्त्युद्भव) ध्वनिका प्रत्येकका पदगत, वाक्यगत र प्रबन्धगत गरी ३६ भेद र शब्दार्थोभयशक्त्युत्थ (शब्दार्थोभयशक्त्युद्भव) ध्वनिको केवल एक भेद गरी जम्मा ५१ भेद हुन्छन् (सिग्देल, २०५८, पृ. १७९) । एक पद्यमा एक प्रकारको वा एउटा मात्र ध्वनि हुने कुनै निश्चित नियम नभएको हुँदा अनेक थरी ध्वनिहरू पनि एक ठाउँमा मिसिएका हुन सक्छन् । त्यसैले आचार्य विश्वनाथले आफ्नो ग्रन्थ *साहित्यदर्पण*मा ५१ भेदहरूको परस्पर मेलनमा गणितीय प्रक्रियाका कारण १३२६ भेद अनि मेलन चार किसिमले भई ५३०४ र शुद्ध ५१ भेद गरी जम्मा ५३५५ भेदहरू हुन्छन् (विश्वनाथ, २०४७, पृ. ४१५) भनी उल्लेख गरेका छन् भने आचार्य मम्मटले आफ्नो ग्रन्थ *काव्यप्रकाश*मा ५१ भेदलाई ५१ सँग गुणन गर्दा २६०१ र तिनको मेलन चार किसिमले भई चौगुणा भएर १०४०४ भेदहरू हुन्छन् अनि शुद्ध ५१ भेद जोड्दा १०४५५ भेदहरू हुन्छन् (मम्मट, सन् २००९, पृ. १३२-३४) भनी उल्लेख गरेका छन् ।

अश्वत्थामा गीतिनाटकको ध्वनिवादी विश्लेषण

अश्वत्थामा गीतिनाटकको नायक अश्वत्थामा महाभारत युद्धका प्रसिद्ध शस्त्रास्त्रविद्या विशेषज्ञ गुरु द्रोणाचार्यको पुत्र तथा प्रसिद्ध योद्धा हो । यस गीतिनाटकले मिथकीय स्रोतलाई विषयका रूपमा ग्रहण गरी प्राचीन ऐतिहासिक महत्त्वको महाभारतकै अश्वत्थामाको चारित्रिक सेरोफेरोलाई ओगटेको छ (न्यौपाने, २०६८, पृ. १२३) । बालहत्याको भयङ्कर पाप बोकेर जुगजुगान्तरसम्म यस पृथ्वीमा भौतारिइरहने युद्धअपराधी मानिएको अश्वत्थामासँग सम्बन्धित महाभारतकालीन मिथकको वर्तमानयुगीन अभिव्यञ्जनका साथ यो नाटक लेखिएको छ (गैरे र अन्य, २०७६/७७, पृ. ३४०) । महाभारत युद्धको अन्त्यतिर युद्धको अधिनायक दुर्योधन घायल भएर मरणासन्न भएको अवस्थामा अश्वत्थामाले दुर्योधनलाई भेटेर पाण्डववंश नै निर्मूल गर्ने प्रतिज्ञा गर्छ । मरणासन्न अवस्थामा पनि अभिमान एवं प्रतिशोधको भावनाले ग्रस्त दुर्योधनले तत्कालै उसलाई सेनापति बनाउँछ अनि अश्वत्थामाले रातमा युद्ध नगर्ने तत्कालीन युद्धनीति विपरीत रात्रीयुद्धको प्रारम्भ गरी आधारतमा आफ्नो शिविरमा निश्चिन्त मस्त निद्रामा रहेका द्रौपदीका पाँच पुत्रसहित कैयौं योद्धाहरूमाथि ब्रह्मास्त्रको प्रयोग गरी हत्या गरेर जघन्य युद्धअपराध गर्न पुग्छ । अब पाण्डवहरूको वंशबीजका रूपमा अभिमन्यु-पत्नी उत्तराको गर्भमा रहेको शिशु (भविष्यको राजा परीक्षित) मात्र शेष रहन्छ । युद्धको आवेगले अन्धो बनेको अश्वत्थामाले तत्कालीन युद्धनीति एवं सृष्टिको प्राकृतिक नियमका

विपरीत गर्भस्थित भ्रुणमाथि पनि नारायणास्त्रको प्रयोग गर्छ । यस्तो युद्धापराधको दण्डस्वरूप उसका शिरमा जन्मजात रूपमा मानवीय विवेकको प्रतीकका रूपमा रहेको शिरोमणि (चूडामणि) श्रीकृष्णले शल्यक्रिया गरी भिक्छन् । शिरोमणि (चूडामणि) निकालेका ठाउँमा कहिल्यै निको नहुने घाउ बन्छ । ऊ चिरञ्जीवी भएकाले उसको मृत्यु पनि हुँदैन । यसरी आफ्नो शिरमा कहिल्यै निको नहुने घाउरूपी कलङ्क बोकेर घाउको पीडा बिसन संसारभर (खास गरी हिमाली क्षेत्र) मा भौँतारिइरहेको छ र चिरकाल वा प्रलयपर्यन्त भौँतारिइरहने छ भन्ने किंवदन्ती पनि रहेको छ । कवि माधव घिमिरेले उपर्युक्त पौराणिक मिथक एवं किंवदन्तीलाई आधार बनाएर जैविक, रासायनिक एवं पारमाणविक शास्त्रास्त्रको आविष्कार गरेर युद्धको होडबाजी गरी प्राणी एवं वनस्पतिलगायत सम्पूर्ण सृष्टिलाई सङ्कटमा पार्न युद्धपिपासुहरूले गर्ने जघन्य युद्धापराधप्रति मानव जातिलाई सजग गराउने प्रयास गरेका छन् ।

महाभारतकालीन ब्रह्मास्त्रभन्दा सहस्र गुणा शक्तिशाली आग्नेयास्त्र विश्वको विनाशका निमित्त तन्त्रियार रहेको वर्तमानको भयावह स्थितिलाई यस गीतिनाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ घातक हातहतियारको होडबाजी एवं प्रतिस्पर्धा प्रकृतिको सिर्जन प्रक्रिया तथा सृष्टिको नियम विरुद्धको जघन्य अपराध हो भन्ने कविको विचार देखिन्छ । उनका अनुसार “आग्नेय अस्त्र प्रकृतिको विश्वव्यापी व्यवस्थाप्रति हस्तक्षेप हो र मानवताको विरुद्ध अघोषित युद्ध हो (घिमिरे, २०५३, पृ. २) ।” यसरी *अश्वत्थामा* गीतिनाटकमा अश्वत्थामाको पश्चात्ताप एवं प्रायश्चित्तका माध्यमबाट सम्भाव्य भावी युद्धको पूर्वपीडालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी संवेदनाशून्य मानवमा मानवीय संवेदना एवं सजगता जगाउने प्रयास गरिएको छ । *अश्वत्थामा* गीतिनाटकमा चिरकालीन अभिशप्त जीवन बाँच्न विवश महाभारतकालीन पात्र अश्वत्थामाको वर्तमान समयमा उपस्थिति देखाएर यथार्थपरक स्वैरकाल्पनिक परिवेश निर्माण गरी युद्धजनित पीडालाई प्रस्तुत गरिएको छ (गैरे र अन्य, २०७६/७७, पृ. ३४८) र युद्धबाट कहिल्यै पनि कसैको कल्याण नहुने र अन्ततः युद्धपिपासुहरूका लागि पनि युद्ध अभिशाप नै साबित हुने कुरालाई पनि अभिव्यञ्जित गरिएको छ । यस गीतिनाटकका कतिपय गीति अंशमा युद्धको पीडा गहन रूपमा अभिव्यञ्जित भएको छ, जस्तै :

मैले आवेशमा आई छोडें आग्नेय अस्त्र जो
 एउटै अस्त्रले ओहो ! प्राण हर्न सहस्रको
 त्यै अग्निवाण फर्केर आगो लागि रहेछु म
 अहो ! हैन अरूदेखि मैदेखि भागिरैछु म ।

उपर्युक्त गीति अंश *अश्वत्थामा* गीतिनाटकको पहिलो अङ्कको पहिलो गीतको पहिलो अन्तराका रूपमा आएको छ । सूर्य क्रमशः अस्ताचलतिर बढ्दै गएको तथा हिमालमा परेको सूर्यको पहिलो प्रकाश क्रमशः शिखरतर्फ चढ्दै गएको सन्ध्याकालीन समयमा हिमाली क्षेत्रको लेकमा अवस्थित देवदारु वनका किनारमा रहेको मार्गमा अश्वत्थामा देखापर्छ । युद्धापराधको दण्ड एवं प्रायश्चित्तस्वरूप कहिल्यै निको नहुने घाउको कहिल्यै नमेटिने कलङ्क बोकेर प्रलयपर्यन्त अभिशप्त जीवन बाँच्न विवश अश्वत्थामाको आत्मालापका रूपमा उपर्युक्त गीतिअंश आएको छ । अभिधेयार्थमा यहाँ ओहो ! मैले आवेशमा आई एउटै अस्त्रले हजारौंको प्राणहरण गर्न जुन आग्नेय अस्त्र छोडें त्यही अग्निवाण फर्केर ममा नै आगो लागि रहेको छ । अहो ! म अरूदेखि होइन मैदेखि भागिरहेको छु भनिएको छ । यहाँ अश्वत्थामाद्वारा आवेशमा आएर गरिएको आफ्नो कृत्य आग्नेय अस्त्रको प्रयोगप्रति घोर पश्चात्ताप एवं पीडाको भाव ध्वनित भएको छ । त्यस्तै आफूले प्रहार गरेका अग्निवाण आफैँमा फर्केर आफैँ जलिरहेको तथा आफू अरूदेखि नभएर आफैँदेखि भागिरहेको कुराले प्रत्येक व्यक्तिले आफ्ना कर्मबारे स्वयं निर्णय गर्नुपर्ने र आफ्ना सदसद् कृत्यको उत्तरदायी पनि स्वयं

हुनुपर्ने शाश्वत कर्मगति पनि अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यस्तै यहाँ म सर्वनामले एकातिर महाभारत युद्धको एक अभिशप्त पात्र अश्वत्थामालाई जनाएको छ भने अर्कातिर प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तर्निहित अहङ्कारलाई पनि सङ्केत गरेको छ । यसरी मानिसको कुकृत्य एवं पीडाको कारण उसको अहङ्कार नै भएकाले अहङ्कारबाट मुक्ति नै वास्तविक मुक्ति हुने आध्यात्मिक सत्य पनि ध्वनित भएको छ ।

यसरी प्रस्तुत गीतिअंशमा वाच्यार्थ विवक्षित भएर बुझिएपछि व्यङ्ग्यार्थका रूपमा एकपछि अर्को गरी ध्वनिका अनेक तरेलीहरू अभिव्यञ्जित भएकाले यो विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) ध्वनि हो । त्यस्तै वाच्यार्थ (अभिधेयार्थ) को बोध पहिले र व्यङ्ग्यार्थ (ध्वन्यमान अर्थ) का तरेलीहरूको बोध बुझिने क्रम थाहा हुनेगरी पछि भएकाले संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यध्वनि हो । त्यस्तै अर्थ नै प्रधान भएर व्यङ्ग्यार्थ ध्वनित भएको हुँदा कुनै पनि पद (शब्द) का ठाउँमा त्यही अर्थ दिने अर्को शब्द (पर्यायवाची शब्द) राखे पनि व्यङ्ग्यार्थ (ध्वन्यमान अर्थ) मा कुनै असर नपर्ने भएकाले अर्थशक्त्युत्थ (अर्थशक्त्युद्भव) ध्वनि हो । कविले आफैँले भने भैं नगरेर अश्वत्थामा एकालापिय शैलीमा बोलेजस्तो गरी कलात्मक उक्ति गराइएकाले कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध ध्वनि हो । यहाँ मैले आवेशमा आई एउटै अस्त्रले हजारौँको प्राण हरण गर्न जुन आग्नेय अस्त्र छोडें त्यही अग्निवाण फर्केर ममा नै आगो लागिरेको छ भन्ने वस्तुबाट आवेशमा आएर गरिएको आफ्नो कृत्य आग्नेय अस्त्रको प्रयोगप्रति घोर पश्चात्ताप एवं पीडाको भावरूपी वस्तु ध्वनित भएकाले वस्तुबाट वस्तुध्वनि छ । त्यस्तै आफूले प्रहार गरेका अग्निवाण आफैँमा फर्केर आफैँ जलिरहेको तथा आफू अरूदेखि नभएर आफैँदेखि भागिरहेको भन्ने विरोधाभास अलङ्कारबाट हरेक व्यक्ति आफ्ना सदसद् कृत्यको उत्तरदायी पनि स्वयं हुनुपर्ने शाश्वत सत्य पनि अभिव्यञ्जित भएकाले अलङ्कारबाट वस्तुध्वनि पनि छ । यसरी यस गीतिअंशमा विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यको अर्थशक्त्युत्थ (अर्थशक्त्युद्भव) अन्तर्गत कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध वस्तुबाट वस्तु तथा अलङ्कारबाट वस्तु दुवै ध्वनि ध्वनित भएको छ ।

मेरा आवेश फर्केर मैलाई नै लघार्दछन्
कि अन्धवेग आँधीका आँधीलाई लघार्दछन्
मै देखि मुक्ति चाहन्छु, अरूदेखि म होइन
दिन जीवन चाहन्छु, लिन जीवन होइन

उपर्युक्त गीति अंश दोस्रो अङ्कको चौथो गीतको तेस्रो अन्तरामा अश्वत्थामाको उक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । एउटा पर्वतमाथि सानो अधित्यका छ । त्यस अधित्यकाको मध्य भागमा एउटा पोखरी छ । त्यस पोखरीलाई बराह पोखरी भनिन्छ । त्यस पोखरीको किनारमा रहेको नमेरु (रूद्राक्ष वा पुन्नाग) वृक्षको फेदमा बराहको आकारको शिलाखण्ड छ । त्यस शिलाखण्डलाई ग्रामबासीहरू युद्धमा वीरगति प्राप्त गर्ने वीर (पाको वायु) का रूपमा पूजा गर्ने गर्दछन् । दिनको दोस्रो प्रहरको प्रारम्भतिर अश्वत्थामा त्यहाँ आइपुग्छ, अनि त्यहाँको सौन्दर्य एवं शीतलताबाट आह्लादित/आनन्दित हुन पुग्छ (घिमिरे, २०५३, पृ. १५) । त्यही बेला ग्रामबासी पुरुष वर्ग बाजागाजासहित त्यहाँ आउँछन् र वीरको गाथा गाउँदै पूजा गर्दछन् (घिमिरे, २०५३, पृ. १७) । ग्रामबासी पुरुषहरू वीरपूजाको उत्कर्ष अवस्थामा बराहको आकारको शिलाखण्डमा खड्ग छुवाउँदै खाँडो जगाएर खड्गनुत्य गर्दछन् (घिमिरे, २०५३, पृ. १८) । पूजा सकेर फर्किँदा वीर (पाको वायु) स्वयं प्रकट भएर नैवेद्य ग्रहण गर्छन् त्यसैले पछाडि फर्केर हेर्न हुन्न भन्ने जनविश्वास थाहा पाउँदापाउँदै पनि एउटा ठिठा (लोभारे) ले फर्केर हेर्छ । त्यसै बखत अश्वत्थामा पुनः प्रकट हुन्छ । अश्वत्थामालाई देख्नासाथ ठिठो भावावेशमा आई काम्न थाल्छ । उक्त ठिठालाई देखेर अश्वत्थामाले आफ्नो तरुण वय सम्झन्छ । युद्धकौशल देखाई वीर बन्न उत्सुक तरुण वयमा आवेशमा आई

युद्धापराधी बन्नुपुगेकामा पश्चात्ताप गरी सन्तापित हुन्छ। यही क्रममा अश्वत्थामाका कथनका रूपमा उपर्युक्त गीति अंश आएको छ। अभिधेयार्थमा यहाँ 'मेरा आवेगहरू मतिरै फर्केर मलाई नै लघार्दछन् अथवा आँधीका अन्धवेगहरूले आँधीलाई नै लघार्दछन्; म अरूदेखि होइन मैदेखि मुक्ति चाहन्छु, म जीवन लिन होइन, जीवन दिन चाहन्छु' भनिएको छ। यसरी यहाँ अभिधार्थमा विवेक शून्य अन्धवेगहरूको सिर्जना गर्ने आँधीलाई आफ्नै विवेकशून्य अन्धवेगहरूले लघारे भै आफ्नै विवेकशून्य अन्ध आवेगहरूले आफूलाई पीडा दिइरहेको हुँदा आफूले स्वयंबाट मुक्ति चाहेको तथा अब कसैको जीवन हरण गर्न नचाहेर आफ्नै जीवन समर्पण गर्न चाहेको भाव अभिव्यञ्जित छ। महाभारत युद्धमा आफू क्रोधावेशमा आएर गरिएको युद्ध अपराधप्रति पश्चात्ताप गर्दै तिनै आफ्ना आवेगहरूले आफूलाई दीर्घकालपर्यन्त लघारिरहेका हुन् कि आँधीका अन्धवेगहरूले तिनै आवेग सिर्जना गर्ने आँधीलाई नै लघारिरहेका हुन् भन्ने सन्देहालङ्कारका माध्यमबाट पश्चात्तापजनित पीडाको असीमितता ध्वनित भएको छ। त्यस्तै आफ्ना अन्ध आवेगहरू परावर्तित भई आफूलाई लघारिरहेका छन् भन्ने भनाइका माध्यमबाट कुनै पनि मानव भोक्तृत्व भावबाट गरिएका आफ्ना आवेगजन्य कृत्यका कर्मसंस्कारका बन्धनबाट सहज रूपमा मुक्त हुन नसक्ने योग, वेदान्त एवं बौद्ध दर्शनमा उल्लेख गरिएको कर्म एवं कर्म संस्कारसम्बन्धी पराभौतिक सत्य पनि ध्वनित भएको छ।

यस गीति अंशका उत्तरार्द्धमा म अरूदेखि नभएर आफैँदेखि मुक्ति चाहन्छु; म अब कसैको जीवन हरण गर्न नचाहेर बहुजन हिताय बहुजन सुखाय आफ्नै जीवन समर्पण गर्न चाहन्छु भन्ने भनाइबाट आफ्ना पूर्वकृत दुष्कर्मप्रतिको पश्चात्ताप एवं प्रायश्चित्तको अभीप्सा पनि अभिव्यञ्जित भएको छ। त्यसरी नै सम्पूर्ण पीडाबाट सदाका लागि मुक्ति पाउन आफ्ना समस्त कर्मसंस्कार तथा अहङ्कार एवं अस्मिताबाट समेत निवृत्त भई विलयन (निर्वाण) को अवस्थामा पुग्नुपर्ने हुँदा स्वयंदेखि मुक्ति (निर्वाण) को आकाङ्क्षा अभिव्यञ्जित गरिएको छ। अधिकांश पौरस्त्य दर्शनहरूले विलयन (निर्वाण/मोक्षप्राप्ति) लाई आनन्दपूर्ण अवस्था मानेका छन्। उपनिषद्मा पनि 'रसो वै सः' भनेर मोक्षावस्थालाई आनन्दपूर्ण अवस्थाका रूपमा स्वीकार गरिएको छ। साङ्ख्य दर्शनमा मोक्षलाई दुःखको पूर्णतः अभावको अवस्था मानिएको छ भने योग दर्शनमा पनि क्लेश, कर्म, कर्मफल र अन्तर्निहित कर्मसंस्कार (आश्रव) बाट पूर्णतः मुक्ति वा चित्तवृत्तिको निरोधलाई अष्टाङ्ग योगको लक्ष्य बताइएको छ। न्याय दर्शनमा चैतन्यलाई आत्माको आकस्मिक एवं आगन्तुक गुण मान्दै मोक्षावस्थामा आत्मा चेतनाविहीन हुने भएकाले सुखदुःख केहीको पनि अनुभव नहुने बताइएको छ। पूर्व मीमांसाले केवल स्वर्ग प्राप्तिलाई नै मानव जीवनको लक्ष्य माने तापनि उत्तर मीमांसाले मोक्षप्राप्तिलाई नै मानव जीवनको परम लक्ष्य मान्दै मोक्षलाई दुःखमुक्त अवस्था स्वीकार गरेको पाइन्छ। त्यस्तै वेदान्त दर्शनले मोक्षावस्थालाई सच्चिदानन्दस्वरूप मानेको छ। बौद्ध दर्शनमा मोक्षलाई निर्वाणको संज्ञा दिइएको छ। निर्वाणको अर्थ निभ्नु हो। दुःखको कारण नै तृष्णा हो र तृष्णाको आगो निभ्नु नै निर्वाण हो। त्यसैले निर्वाणको साक्षात्कारपछिको जीवन तृष्णारहित एवं लोककल्याणमा सक्रिय हुन्छ भनिएको छ। प्रस्तुत गीति अंशमा पनि आफैँदेखि मुक्त हुन चाहेको अभिप्राय प्रकट भएकाले आत्मबोध या मोक्षप्राप्तिको आकांक्षा स्पष्ट रूपमा देखिन्छ। त्यस्तै यहाँ जीवन लिन होइन, जीवन दिन चाहेको भाव प्रकट गरिएको छ। जब मनुष्यमा वैराग्यको विकास हुन्छ तब मात्र उसमा बहुजन सुखाय बहुजन हिताय जीवन दिने इच्छाको उदय हुन्छ। त्यसपछि मात्र इन्द्रियभोग्य विषयसुखप्रतिको आसक्ति समाप्त हुन्छ। विषयसुख तर्फको आशक्ति तब मात्र समाप्त हुन्छ जब विषयसुखको विशेषता पूर्णतः ज्ञात हुन्छ। विषयहरूमा आस्वादन अवश्य नै हुन्छ। त्यसमा आस्वादन नहुने भए प्राणीहरू त्यसतर्फ आशक्त नै हुँदैनथे। विषयसुखप्रति प्राणीहरू आशक्त नै नहुने हो भने सृष्टिक्रम नै रोकिन पुग्छ। अविद्याग्रस्त प्राणीहरू विषयसुखको आस्वादनमा नै मस्त

रहन्छन् त्यसैले भवसंसारणमा परिरहन्छन्। प्रत्येक विषयसुख क्षणभङ्गुर एवं विपरिणामी हुन्छ। प्रत्येक विषयसुख अन्ततः दुःखमा परिणत हुन्छ। यो कुरा बुझेर केही विवेकशील मानिसहरू विषयसुखबाट विमुख हुन पुग्छन्। यही कुरालाई महर्षि पतञ्जलिले विवेकशील व्यक्तिका लागि संसारमा केवल दुःख मात्र व्याप्त छ (दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। योग, २, पृ. १५) भनेका हुन्। विषयसुखको आस्वादनप्रति मानिसहरू आसक्त त छँदै छन् परन्तु मुक्तिका निमित्त विषयसुखको विपरीणामधर्मी विशेषता जानेर त्यसबाट विमुख (विरक्त) हुनु आवश्यक हुन्छ। जब मानिस विषयसुखको निरर्थकता एवं सारहीनताको अनुभूति गर्छ, तब मात्र ऊ विषयवासनाबाट मुक्तको प्रयास गर्छ। यसरी वैराग्य एवं प्रयत्नको फलस्वरूप उसले निरोध (निर्वाण वा मोक्ष) को साक्षात्कार गर्छ। यही कुरालाई महर्षि पतञ्जलिले अभ्यास एवं वैराग्यद्वारा चित्तवृत्तिको निरोध हुन्छ (अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः। योग, १, पृ. १२) भनेका हुन्। व्याख्येय गीति अंशको उत्तरार्द्धमा व्यक्त आफैँदेखि मुक्तको चाहना तथा जीवन दिने चाहनाले पनि अश्वत्थामाको वैराग्य एवं मुमुक्षालाई अभिव्यञ्जित गरेको छ।

प्रस्तुत गीतिअंशमा एकातिर वाच्यार्थ विवक्षित भएर बुझिएपछि अश्वत्थामाका पीडा, पश्चात्ताप र छटपटीका माध्यमबाट करुण रस अभिव्यञ्जित भएकाले विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) ध्वनिअन्तर्गत असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि छ भने अर्कातिर वाच्यार्थ विवक्षित भएर बुझिएपछि वाच्यार्थ (अभिधेयार्थ) को बोध पहिले र व्यङ्ग्यार्थ (ध्वन्यमान अर्थ) का तरेलीहरूको बोध एकपछि अर्को अर्थ बुझिने क्रम थाहा हुनेगरी भएकाले विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) ध्वनि अन्तर्गतकै संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यध्वनि पनि छ। त्यस्तै अर्थ नै प्रधान भएर व्यङ्ग्यार्थ ध्वनित भएको हुँदा कुनै पनि पद (शब्द) का ठाउँमा त्यही अर्थ दिने अर्को शब्द (पर्यायवाची शब्द) राखे पनि व्यङ्ग्यार्थ (ध्वन्यमान अर्थ) मा कुनै असर नपर्ने भएकाले अर्थशक्त्युत्थ (अर्थशक्त्युद्भव) ध्वनि हो। कवि आफैँले भने भैं नगरी अश्वत्थामाको कलात्मक कथनका रूपमा आएको कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध ध्वनि हो। यहाँ एकातिर मेरा आवेगहरू मतिरै फर्केर मलाई नै लघार्दछन् कि आँधीका अन्धवेगहरूले आँधीलाई नै लघार्दछन् भन्ने सन्देह अलङ्कारका माध्यमबाट महाभारत युद्धमा आफू क्रोधावेशमा आएर गरिएको युद्ध अपराधप्रति पश्चात्तापजनित पीडाको असीमितता ध्वनित भएकाले अलङ्कारबाट वस्तुध्वनि छ। त्यस्तै यस गीति अंशका उत्तरार्द्धमा आएको म अरूदेखि नभएर आफैँदेखि मुक्ति चाहन्छु भन्ने विरोधाभास अलङ्कारका माध्यमबाट आफ्ना पूर्वकृत दुष्कर्मप्रतिको पश्चात्ताप एवं प्रायश्चित्तका साथै सम्पूर्ण पीडाबाट सदाका लागि मुक्ति पाउन आफ्ना समस्त कर्मसंस्कार तथा अहङ्कार एवं अस्मिताबाट समेत निवृत्त भई विलयन (निर्वाण) को अवस्थामा पुग्नपुग्ने हुँदा स्वयंदेखि मुक्ति (निर्वाण) को आकाङ्क्षा पनि अभिव्यञ्जित भएकाले पनि अलङ्कारबाट वस्तुध्वनि छ। त्यस्तै म अरूको जीवन लिन होइन आफ्नो जीवन दिन चाहन्छु भन्ने भनाइका माध्यमबाट बहुजन हिताय बहुजन सुखाय आफ्नै जीवन समर्पण गर्न चाहन्छु भन्ने भनाइ र त्यसबाट पनि आफ्ना पूर्वकृत दुष्कर्मजनित समस्त कर्मसंस्कार तथा अहङ्कार एवं अस्मिताबाट समेत निवृत्त हुन चाहन्छु भन्ने कुरा अभिव्यञ्जित भएकाले वस्तुबाट वस्तु ध्वनित भएको छ। यसरी एकातिर यस गीतिअंशमा करुण रस अभिव्यञ्जित भएकाले विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) ध्वनि अन्तर्गत असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि छ भने विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यको अर्थशक्त्युत्थ (अर्थशक्त्युद्भव) अन्तर्गत कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध वस्तुबाट वस्तु तथा अलङ्कारबाट वस्तु दुवै ध्वनित छ।

यो काँडे सिउँडी हेर, काँडेकाँडा रुखैभरि
ज्यूभित्रैबाट उम्रे भैं वापै वाण जिवैभरि

मैले जो वाण बर्साएँ सर्वनाश गरूँ भनी
 ती सारा उम्रिए भैं छन् शरीरभरि रौँ बनी
 सर्वाङ्ग पोल्छ पीडाले यी वाण म भिकूँ भने
 सर्वदा पोल्छ पीडाले यी वाण नभिकूँ भने
 सहँदा सहँदा पीडा पीडा नै जब भुल्दछु
 जेठको सिउँडी जस्तै हर्षका फूल फुल्दछु
 दुबै दिन विधाताले सुख दिन्छ मलाई जो
 दिन तीन शयै साठी दुःखै सहनलाई हो
 आज यो सिउँडी जस्तै वाणविद्ध छ मानिस
 यो ज्यूनु विष पालेर हो प्यूनु विषको रस
 भर्छन् रे विषले वैली यहाँ फूल फुले पनि
 रहन्न फुल्नुको चिन्ह कहाँ फूल फुले भनी

उपर्युल्लिखित गीत अश्वत्थामा गीतिनाटकको तेस्रो अङ्कको पहिलो गीत हो। वनको किनारमा एकातिर फुलेको सिउँडी र अर्कातिर नफुलेको अशोकवृक्ष छन्। दिनको दोस्रो प्रहरको बेला अश्वत्थामा त्यहीं आउँछ र सिउँडीको बोटनेर रोकिन्छ। उपर्युक्त गीत सिउँडीको बोटलाई देखेपछि अश्वत्थामाको आत्मालापका रूपमा आएको छ। यस गीतको स्थायी अंशमा अभिधेयार्थमा 'यो काँडे सिउँडी हेर, यसका रुखभरि काँडेकाँडा मात्र छन्; जिउभित्रैबाट जिउभरि नै वाणैवाण उम्रे भैं छन् अर्थात् रुखभरि काँडेकाँडा भएको काँडे सिउँडी जिउभित्रैबाट जिउभरि नै वाणैवाण उम्रेजस्तो छ' भनिएको छ। यहाँ रुखभरि काँडेकाँडा भएको काँडे सिउँडीलाई शरीरभित्रैबाट शरीरभरि नै वाणैवाण उम्रेको मानवको उपमा दिइएको छ। यसरी यहाँ उपमा अलङ्कारका माध्यमबाट युद्धको पीडाबाट ग्रस्त वर्तमान समयका मान्छेको त्रास, छटपटी, पीडा र वेदनालाई अभिव्यञ्जित गरिएको छ। यहाँ सिउँडीको अर्थ केवल सिउँडीमा मात्र सीमित नरहेर वर्तमान समयको मान्छेमा सङ्क्रमित भएको छ। यहाँ वाच्यार्थ विवक्षित भएर बुझिएपछि अर्को विशेष अर्थ व्यङ्ग्यार्थका रूपमा बोध भएको हुँदा यो विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) ध्वनि हो भने वाच्यार्थको बोध पहिले भई व्यङ्ग्यार्थको बोध पछि भएकाले संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि हो। अर्थ नै प्रधान भएर व्यङ्ग्यार्थ ध्वनित भएकाले अर्थशक्त्युत्थ (अर्थशक्त्युद्भव) ध्वनि हो भने अश्वत्थामाका कथनका रूपमा प्रस्तुत भएकाले कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध ध्वनि हो। त्यसरी नै उपमा अलङ्कारका माध्यमबाट वर्तमान युद्धग्रस्त संसारको मान्छे, पीडा, छटपटी र वेदनाबाट ग्रसित छ भन्ने कुरा ध्वनित भएकाले अलङ्कारबाट वस्तु ध्वनित भएको छ।

अश्वत्थामाका आत्मालापका रूपमा आएको यस गीतको पहिलो अन्तरामा वाच्यार्थका तहमा 'मैले सर्वनाश गरूँ भनी जो वाण बर्साएँ ती सारा शरीरभरि रौँ बनी उम्रिए भैं छन्; म यी वाण भिकूँ भने पीडाले सर्वाङ्ग पोल्छ, यी वाण नभिकूँ भने पीडाले सर्वदा पोल्छ' भनिएको छ। यहाँ युद्धोन्मादका कारण क्रोधावेशमा आई गरिएको युद्धापराधजन्य पश्चात्तापबाट सन्तापित अश्वत्थामाका पीडा र छटपटीहरू अभिव्यञ्जित छन्। मैले सर्वनाश गरूँ भनी जुन वाणहरू बर्साएँ ती सारा वाणहरू मेरा शरीरभरि रौँ बनेर उम्रिएका हुन् कि भन्ने सम्भावना व्यक्त गरिएकाले यहाँ उत्प्रेक्षा अलङ्कार छ र यसका माध्यमबाट युद्धमा वास्तवमा कसैको पनि विजय हुँदैन तथा अन्तमा कहिल्यै नमेटिने कलङ्क तथा कहिल्यै नभरिने घाउ मात्र प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा व्यञ्जित भएको छ। सर्वनाश गर्नका निम्ति बर्साइएका वाणहरू शरीरभरि रौँ बनी उम्रिएका हुन् कि भन्ने उत्प्रेक्षा अलङ्कारका माध्यमबाट नै मान्छेले गरेका सदसत् कर्मका कर्मसंस्कारहरूले कहिल्यै छाड्दैनन् भन्ने

कर्मसिद्धान्तसम्बन्धी दृष्टिकोण पनि अभिव्यञ्जित भएको छ। शरीरभरि रौं बनी उम्रिएका यी वाणहरू भिकूँ भने पीडाले सर्वाङ्ग पोल्छ तथा यी वाणहरू नभिकूँ भने यिनका पीडाले सर्वदा पोल्छ भन्ने अभिव्यक्तिबाट एकातर्फ अश्वत्थामाको युद्धापराधजन्य पश्चात्तापरूपी वाणबाट दग्ध मनको मानसिक छटपटी एवं पीडा अभिव्यञ्जित छ भने अर्कातर्फ प्रकृतिको सिर्जना एवं मानवताका विरुद्ध गरिएको युद्ध एवं नरसंहाररूपी अपराधका वाण भिकूँदा पनि नभिकूँदा पनि दुवै अवस्थामा पीडादायी हुन्छन्; यिनलाई भिकूँदा पीडाले सर्वाङ्ग पोल्छ तथा नभिकूँदा पीडाले सर्वदा पोल्छ; तसर्थ युद्धबाट जीवनजगत् र मानव सभ्यतालाई बँचाउनु आवश्यक छ भन्ने भाव ध्वनित भएको छ।

वाच्यार्थ विवक्षित भएर बुझिएपछि अर्को सौन्दर्यपूर्ण अर्थ व्यङ्ग्यार्थका रूपमा बोध भएको हुँदा यो विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) ध्वनि हो भने वाच्यार्थको बोध पहिले भई व्यङ्ग्यार्थको बोधपछि भएकाले संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि हो। यहाँ शब्दप्राधान्यबाट ध्वन्यमान अर्थ ध्वनित नभई अर्थप्राधान्यबाट ध्वन्यमान अर्थ ध्वनित भएकाले अर्थशक्त्युत्थ (अर्थशक्त्युद्भव) ध्वनि हो भने अश्वत्थामाका कथनका रूपमा प्रस्तुत भएकाले कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध ध्वनि हो। यस गीति अन्तराका पूर्वाद्धमा एकातर्फ मैले बर्साएका वाणहरू शरीरभरि रौं बनी उम्रिएका हुन् कि भन्ने उत्प्रेक्षाका माध्यमबाट आवेगजन्य हिंसात्मक युद्धबाट विजय नभई कहिल्यै नमेटिने कलङ्क र कहिल्यै नभरिने घाउ प्राप्त हुन्छ भन्ने प्रतीयमान अर्थ प्रतीत हुन आएकाले अलङ्कारबाट वस्तु ध्वनित छ भने सर्वनाश गर्नका निम्ति बर्साएका वाणहरू आफ्नै शरीरभरि रौं बनेर उम्रिएका हुन् कि भन्ने उत्प्रेक्षा अलङ्कारबाट मान्छेले सकाम रूपमा गर्ने सदसत् कृत्य र तिनका कर्मसंस्कारले कहिल्यै छोड्दैनन् भन्ने पौरस्त्य दर्शनको कर्मसिद्धान्त पनि अभिव्यञ्जित भएकाले पनि अलङ्कारबाट वस्तु ध्वनित भएको छ। त्यसरी नै यस अन्तराको उत्तराद्धमा वाण भिकूँ पनि पीडाले सर्वाङ्ग पोल्ने र नभिकूँ पनि पीडाले सर्वदा पोल्ने विरोधाभासका माध्यमबाट पनि आवेगजन्य हिंसात्मक युद्धबाट पीडाका अतिरिक्त अन्य कुनै उपलब्धि हासिल हुँदैन भन्ने कुरा ध्वनित भएकाले अलङ्कारबाट वस्तु ध्वनित भएको छ।

यस गीतको दोस्रो अन्तरामा वाच्यार्थका तहमा जब म पीडा सहँदासहँदा पीडा नै बिसन्छु तब जेठ मासको सिउँडीको बोटमा फूल फुले भैं ममा पनि हर्षका फूल फुल्दछन्। मलाई विधाताले दुवै दिनमात्र सुख दिन्छ अर्थात् मैले वर्षभरिमा दुवै दिनमात्र सुख-सन्तोष प्राप्त गर्दछु परन्तु बाँकी तिन सय साठी दिन केवल दुःख मात्र सहनुपर्दछ भनिएको छ। अश्वत्थामाका आत्मालापका रूपमा आएको यस कथनमा एकातिर युद्धापराधको कहिल्यै नमेटिने कलङ्कको मानसिक पीडा र शिरोमणि निकालिएको कहिल्यै निको नहुने घाउको शारीरिक पीडा सहँदासहँदा पीडा नै बिसन्छु वा केही समय पीडाले पनि पीडा दिन छाड्छ त्यही समय मात्र जेठ मासको सिउँडीमा भैं ममा पनि हर्षका फूल फुल्दछन् भनिएको छ। वर्षभरिको अधिकतर समय पुष्प एवं पल्लवरहित तथा कण्टकावृत रहने सिउँडीको बोटमा जेठ मासका केही दिन फूल फुले भैं सधैं युद्धापराधको कहिल्यै नमेटिने कलङ्कको मानसिक पीडा र शिरोमणि निकालिएको कहिल्यै निको नहुने घाउको शारीरिक पीडा भोग्न विवश म (अश्वत्थामा) जब पीडा भोग्दाभोग्दै पीडा नै बिसन्छु वा केही समय पीडाले नै पीडा दिन छाड्छ त्यही अल्प समय मात्र पीडाविमुक्त हुन्छु। यसरी विधाताले दुई दिन (थोरै समय मात्र) मलाई सुख दिन्छ, बाँकी तीन सय साठी दिन (अधिकतर समय) पीडा नै सहनुपर्दछ भनिएको छ। यसरी यहाँ एकातिर अश्वत्थामाका युद्धापराधको कहिल्यै नमेटिने कलङ्कको मानसिक पीडा र शिरोमणि निकालिएको कहिल्यै निको नहुने घाउको असह्य शारीरिक पीडाको आधिक्य अभिव्यञ्जित भएको छ भने अर्कातिर उसको योगस्थ वा स्थितप्रज्ञ अवस्थाको द्योतन पनि भएको छ। योगदर्शनमा योगस्थ वा स्थितप्रज्ञ बन्नका निम्ति सुखदुख, मानअपमान, विजयपराजय आदि हरेक अवस्थामा समत्वमा रहनुपर्ने आवश्यकता औल्याइएको छ। यसरी हर परिस्थितिमा समत्वमा स्थित व्यक्ति जब केही

क्षणका निमित्त पूर्णतः साक्षी अवस्थामा पुग्छ तब उसलाई सुखदुःखादिले स्पर्श गर्न सक्दैनन् । यसरी मुक्तिको स्रोतमा परिसकेको भए तापनि पूर्णतः मुक्त भइ नसकेकोले संसाराभिमुख हुनासाथ पुनः सुखदुःखादिको प्रभाव प्रारम्भ हुन्छ । यहाँ पनि पीडा सहँदा सहँदा पीडा नै बिसर्नु वा पीडाले पनि पीडित तुल्याउन छोड्नु त्यही योगस्थ/स्थितप्रज्ञ अवस्थाको द्योतक हो 'स्थितप्रज्ञ' शब्दको अर्थ बुझ्न सर्वप्रथम प्रज्ञा शब्दको अर्थ बुझ्नु आवश्यक छ । पढेर वा सुनेर जानिने ज्ञान श्रुत ज्ञान हो । पढेर वा सुनेर जानिएको ज्ञानप्रति श्रद्धापूर्वक वा बुद्धिजन्य तर्कका आधारमा आलोचनात्मक दृष्टिले स्वीकार गरिने ज्ञान चिन्तन ज्ञान हो । श्रुतज्ञान र चिन्तनज्ञान पनि बाह्यजगत्का लागि आवश्यक हुन्छन् । मुक्तिमार्गमा पनि यिनले केही सहयोग अवश्य गर्छन् परन्तु यी दुवै प्रकारका ज्ञान अपरोक्ष (वा स्वानुभूतिजन्य) ज्ञान होइनन्, परोक्ष ज्ञान हुन् । परोक्ष ज्ञानबाट मात्र परमसत्य (निरपेक्ष सत्य) को बोध कदापि हुन सक्दैन । परम सत्यको बोध वा मुक्तिका निमित्त प्रत्यक्ष (अपरोक्ष) ज्ञान आवश्यक हुन्छ । त्यही प्रत्यक्ष ज्ञानलाई नै प्रज्ञा भनिन्छ, र त्यही प्रत्यक्ष ज्ञानमा स्थित व्यक्तिलाई नै स्थितप्रज्ञ भनिन्छ । स्थितप्रज्ञ व्यक्ति शरीर, चित्त, इन्द्रिय तथा इन्द्रियका विषयका क्षेत्रमा रहँदा त्यहाँ प्रतिक्षण हुने परिवर्तन वा उत्पाद-व्ययको प्रत्यक्ष अनुभूति गरिरहन्छ । यसरी ऊ भौतिकजगत्को अनित्यता, क्षणिकता, नश्वरता, भङ्गुरता वा परिवर्तनशीलताको बोध गर्दछ । परन्तु जतिबेरसम्म ऊ इन्द्रियातीत अवस्थामा हुन्छ त्यतिबेरसम्म निर्वाणिक वा मोक्षावस्थामा स्थित हुन्छ । बाँकी समय जतिबेर इन्द्रिय क्षेत्र वा शरीर र चित्तको क्षेत्रमा विचरण गर्छ त्यतिबेर निरन्तर अनित्यताको बोध रहिरहन्छ, जसबाट ऊ अनाशक्त अवस्थामा रहन्छ (गोयन्का, २००२, पृ. ४५६) । अश्वत्थामाको उक्त भनाइले उसको स्थितप्रज्ञ (योगस्थ) अवस्थालाई पनि अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

प्रस्तुत गीतिअंशमा वाच्यार्थ विवक्षित भएर बुझिएपछि व्यङ्ग्यार्थका रूपमा एकपछि अर्को गरी ध्वनिका अनेक तरेलीहरू अभिव्यञ्जित भएकाले यो विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) ध्वनि हो । त्यस्तै वाच्यार्थ (अभिधेयार्थ) को बोधपहिले र व्यङ्ग्यार्थ (ध्वन्यमान अर्थ) का तरेलीहरूको बोध बुझिने क्रम थाहा हुने गरी पछि भएकाले संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यध्वनि हो । त्यस्तै अर्थ नै प्रधान भएर व्यङ्ग्यार्थ ध्वनित भएको हुँदा कुनै पनि पद (शब्द) का ठाउँमा त्यही अर्थ दिने अर्को शब्द (पर्यायवाची शब्द) राखे पनि व्यङ्ग्यार्थ (ध्वन्यमान अर्थ) मा कुनै असर नपर्ने भएकाले अर्थशक्त्युत्थ (अर्थशक्त्युद्भव) ध्वनि हो । कविले आफैले भने भैं नगरी अश्वत्थामा एकालापीय शैलीमा बोलेजस्तो गरी कलात्मक उक्ति गराइएकाले कविनिबद्धवक्तृपौढोक्तिसिद्ध ध्वनि हो । यहाँ एकातिर युद्धपराधको कहिल्यै नमेटिने कलङ्कको मानसिक पीडा र शिरोमणि निकालिएको कहिल्यै निको नहुने घाउको शारीरिक पीडा सहँदासहँदा पीडा नै बिसर्नु वा केही समय पीडाले पनि पीडा दिन छाड्छ त्यही समय मात्र जेठ मासको सिउँडीमा भैं ममा पनि हर्षका फूल फुल्दछन् भन्ने उपमा अलङ्कारका माध्यमबाट अश्वत्थामाको मानसिक एवं शारीरिक पीडाको आधिक्य अभिव्यञ्जित भएकाले यहाँ अलङ्कारबाट वस्तु ध्वनित छ । त्यस्तै पीडा सहँदा सहँदा पीडा नै बिसर्नु वा पीडाले पनि पीडित तुल्याउन छोड्छ भन्ने कुराबाट अश्वत्थामा बढीमा सात जन्म र कम्तीमा यही जन्ममा पूर्ण रूपमा विमुक्त हुने गरी मुक्तिको स्रोत (स्रोतापन्न/सतोरी) प्राप्त योगस्थ वा स्थितप्रज्ञ अवस्थाको योगी भएको कुरा अभिव्यञ्जित भएकाले यहाँ वस्तुबाट वस्तुध्वनि पनि छ । त्यस्तै गीति अन्तराका उत्तरार्द्धमा विधाताले दुई दिन (थोरै समय मात्र) मलाई सुख दिन्छ, बाँकी तीन सय साठी दिन (अधिकतर समय) पीडा नै सहनुपर्दछ भन्ने भनाइबाट सम्पूर्ण भौतिक संसार एवं इन्द्रियग्राह्य विषयोपभोगको भङ्गुरता व्यञ्जित भएकाले वस्तुबाट वस्तु ध्वनित छ ।

तेस्रो अन्तरामा वाच्यार्थका तहमा वर्तमान समयमा मानिस पनि यो सिउँडी जस्तै वाणविद्ध (वाणले छोडिएको) अवस्थामा छ; यसरी विष पालेर जिउनु (बाँच्नु) विषको रस पिउनु हो यहाँ

फूलहरू फुले पनि विषको प्रभावले ओइलाएर भर्छन् तथा फूलहरू कहाँ फुलेका थिए भन्ने फूलहरू फुलेको चिन्हको अवशेषसमेत बाँकी रहन्छ भनिएको छ। यसरी यहाँ सिउँडीको बोटको उपमाद्वारा युद्ध पिपासुहरूका तुच्छ स्वार्थ एवं महत्त्वाकाङ्क्षाका कारण युद्धग्रस्त बन्न पुगेको संसारमा युद्धपीडित भई वाणविद्ध बन्नपुगेको मानवको पीडालाई व्यञ्जित गरिएको छ। त्यस्तै शस्त्रास्त्रको प्रतिस्पर्धा एवं होडबाजीसहित युद्धको त्रासरूपी विष पालेर (युद्धको त्रासदी सहेर) बाँच्नु त विषको रस पिउनु हो भनिएको छ। यसरी यहाँ युद्धोन्माद एवं शस्त्रास्त्रको प्रतिस्पर्धा एवं होडबाजीको सदाका निमित्त अन्त्य हुनुपर्ने कुरा औँल्याइएको छ। यस्तो युद्धोन्माद, शस्त्रास्त्रको उत्पादन एवं सङ्कलनको प्रतिस्पर्धा र होडबाजीले विषाक्त बनेको यस वर्तमान संसारमा कुनै कोपिला लागे पनि फूल नबन्दै भर्छ; कोपिला फक्रिएर फूल बनिहाले पनि विषको प्रभावले ओइलाएर भर्छ अनि फूल कहाँ फुलेको थियो भन्ने चिन्हसमेत अवशिष्ट रहँदैन भनिएको छ। यहाँ फूल शब्दले एकातर्फ प्रकृति सिर्जित सौन्दर्यको प्रतिरूप पुष्पलाई जनाएको छ भने अर्कातर्फ जीवनजगत् एवं समस्त प्राणीको कल्याणका निमित्त आफ्नो सम्पूर्ण जीवन समर्पित गरी मानवीय सौन्दर्य एवं सुगन्धका पारावार बन्न सफल प्राचीन ऋषिमुनिहरू एवं बुद्ध जस्ता महान् सन्तपुरुषहरूतर्फ पनि सङ्केत गर्दै वर्तमान विषाक्त संसारमा फूल फुल्नै नसक्ने तथा फुलिहाले पनि फुलेको चिन्हसहित समूल नष्ट हुने भयावह स्थितिलाई अभिव्यञ्जित गरिएको छ।

प्रस्तुत गीतिअंशमा वाच्यार्थ विवक्षित भएर बुझिएपछि व्यङ्ग्यार्थका रूपमा एकपछि अर्को गरी ध्वनिका अनेक तरेलीहरू अभिव्यञ्जित भएकाले यो विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूलक) ध्वनि हो। त्यस्तै वाच्यार्थ (अभिधेयार्थ) को बोध पहिले र व्यङ्ग्यार्थ (ध्वन्यमान/प्रतीयमान अर्थ) का तरेलीहरूको बोध बुझिने क्रम थाहा हुने गरी पछि भएकाले संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यध्वनि हो। त्यस्तै अर्थ नै प्रधान भएर व्यङ्ग्यार्थ ध्वनित भएको हुँदा कुनै पनि पद (शब्द) का ठाउँमा त्यही अर्थ दिने अर्को शब्द (पर्यायवाची शब्द) राखे पनि व्यङ्ग्यार्थ (ध्वन्यमान/प्रतीयमान अर्थ) मा कुनै असर नपर्ने भएकाले अर्थशक्त्युत्थ (अर्थशक्त्युद्भव) ध्वनि हो। कविले आफैले भने भैं नगरी अश्वत्थामा एकालापिय शैलीमा बोले जस्तो गरी कलात्मक उक्ति गराइएकाले कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध ध्वनि हो। एकातिर यहाँ सिउँडीको बोटको उपमाद्वारा युद्धपिपासुहरूका तुच्छ स्वार्थ एवं महत्त्वाकाङ्क्षाका कारण युद्धग्रस्त बन्न पुगेको संसारमा युद्ध पीडित भई वाणविद्ध बन्न पुगेको मानवको पीडालाई व्यञ्जित गरिएकाले अलङ्कारबाट वस्तु ध्वनित भएको छ भने शस्त्रास्त्रको प्रतिस्पर्धा एवं होडबाजीसहित युद्धको त्रासरूपी विष पालेर (युद्धको त्रासदी सहेर) बाँच्नु त विषको रस पिउनु हो भन्ने कुराका माध्यमबाट युद्धोन्माद एवं शस्त्रास्त्रको प्रतिस्पर्धा एवं होडबाजीको सदाका निमित्त अन्त्य हुनुपर्ने कुरा औँल्याइएकोले वस्तुबाट वस्तु पनि ध्वनित भएको छ। यस अन्तराका उत्तरार्द्धमा फूल शब्द सामान्य स्वरूप (प्रकृति सिर्जित सौन्दर्यको प्रतिरूप फूल) बाट विशिष्ट स्वरूप (महान् सन्तपुरुषहरू) मा परिणत भई व्यङ्ग्यार्थको प्रतीति गराएकाले अविवक्षित वाच्य (लक्षणामूलक) ध्वनिअन्तर्गत अर्थान्तरसङ्क्रमित वाच्य ध्वनि पनि छ।

निष्कर्ष

अश्वत्थामा गीतिनाटकमा जैविक, रासायनिक एवं पारमाणविक शस्त्रास्त्रको आविष्कार गरी युद्धको होडबाजी गर्ने र प्राणी एवं वनस्पतिलगायत सम्पूर्ण सृष्टिलाई सङ्कटमा पार्न युद्धपिपासुहरूले गरेका तथा गर्न सक्ने जघन्य युद्धअपराधप्रति मानव जातिलाई सजग गराएको छ। अश्वत्थामाको पश्चात्ताप एवं प्रायश्चित्तका माध्यमबाट सम्भाव्य भावी युद्धको पूर्वपीडालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी संवेदनाशून्य मानवमा मानवीय संवेदना एवं सजगता जगाउने प्रयास गरिएको छ।

मानिसको कुकृत्य एवं पीडाको कारण उसको अहङ्कार नै भएकाले अहङ्कारबाट मुक्ति नै वास्तविक मुक्ति हुने आध्यात्मिक सत्य पनि *अश्वत्थामा* गीतिनाटकमा ध्वनित भएको छ। अश्वत्थामाको आफैँदेखि मुक्तिको चाहना तथा जीवन दिने चाहनाले उसको मुमुक्षालाई पनि अभिव्यञ्जित गरेको छ। अश्वत्थामाको स्थितप्रज्ञ अवस्थालाई पनि अभिव्यञ्जित गरेको छ। यहाँ फूल शब्दले एकातर्फ प्रकृति सिर्जित सौन्दर्यको प्रतिरूप फूल (पुष्प) लाई जनाएको छ भने अर्कातर्फ जीवनजगत् एवं समस्त प्राणीको कल्याणका निमित्त आफ्नो सम्पूर्ण जीवन समर्पित गरी मानवीय सौन्दर्य एवं सुगन्धका पारावार बन्न सफल प्राचीन ऋषिमुनिहरू एवं बुद्ध जस्ता महान् सन्तपुरुषहरूतर्फ पनि सङ्केत गर्दै वर्तमान विषाक्त संसारमा फूल फुल्नै नसक्ने तथा फुलिहाले पनि फुलेको चिन्हसहित समूल नष्ट हुने भयावह स्थितिलाई अभिव्यञ्जित गरिएको छ।

यहाँ एकातिर आमाको कोखमा रहेको शिशुमाथि समेत अदृश्य अस्त्र प्रहार गर्ने व्यक्तिको प्रसङ्गले महाभारत युद्धका अन्त्यतिरको कौरवपक्षीय सेनापति अश्वत्थामालाई सम्झाएको छ भने अर्कातिर भविष्यको मानव, मानवता र मानव सभ्यतामाथि समेत प्रहार गर्ने युद्धपिपासुहरूको कुनियत, राक्षसीपन एवं नृशंसतालाई ध्वनित गरेको छ। फूलको कोपिला थुङ्गो नबन्दै बुङ्गो (नाङ्गो वा निर्वाङ्ग) बन्न थालेको प्रसङ्गले एकातिर प्रकृतिसिर्जित सौन्दर्यको विनाशको भय ध्वनित भएको छ भने अर्कातिर विकसित हुँदै गरेको मानव एवं मानवसभ्यता पनि विकसित नहुँदै समाप्त हुने त्रास पनि अभिव्यञ्जित भएको छ। बाजको आक्रमणमा परी बाजको नङ्को विष लागेर संवेदनाशून्य बनेको पन्छी भैं विषालु वाणद्वारा वेधिएको (छेडिएको) वर्तमान समयको मानिस पनि संवेदनाशून्य बनेको छ भन्ने उपमा अलङ्कारका माध्यमबाट युद्धग्रस्त वर्तमान विश्वको मान्छे पनि हृदयहीन (निर्दयी) एवं संवेदनाशून्य बनेको छ भन्ने कुरा अभिव्यञ्जित गरिएको छ। कहिल्यै निको नहुने घाउ र युद्धपराधको कहिल्यै नमेटिने कलङ्क बोकेर चिरकालपर्यन्त अभिशप्त जीवन बाँच्न विवश बनेर युद्धको पूर्वपीडालाई जगाउने माध्यम बनेको अश्वत्थामाप्रति कवि अत्यन्त सहानुभूतिशील छन्। अश्वत्थामाले भैं कसैले पनि युद्धपराधको कलङ्क र युद्धको पीडा तथा अभिघातबाट छटपटिएर बाँच्न नपरोस् भन्ने अपेक्षा नाटककारको रहेको छ। महाभारतकालीन युद्धोन्मादी अश्वत्थामालाई यस नाटकमा युद्धविरोधी एवं मानवतावादी पात्रमा रूपान्तरित गरिएको छ। सघन भाव एवं अनुभूतिलाई सहज, सरल र कलात्मक रूपमा ध्वनित गरिनु नै यस गीति नाटकको सबल पक्ष हो। आचार्य आनन्दवर्धनको काव्यचिन्तनका आधारमा यो गीतिनाटक ध्वनिकाव्यको कोटिमा पर्न आउँछ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४८). *पूर्वीय समालोचनाको सिद्धान्त*. काठमाडौँ : साभ्का प्रकाशन ।
 आनन्दवर्धन (सन् २०११). *ध्वन्यालोक*. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
 उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४८). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौँ : साभ्का प्रकाशन ।
 उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *साहित्य प्रकाश*. काठमाडौँ : साभ्का प्रकाशन ।
 गोन्या, सत्यनारायण (सन् १९९५). *तिपिटक में सम्यक संबुद्ध*. इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास ।
 घिमिरे, माधव (२०५३). *अश्वत्थामा*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 न्यौपाने, विष्णु (२०६८). "प्रेमभावका दृष्टिले हिमालपारि हिमालवारि गीतिनाटक". *शिक्षा सन्देश*. ३ (३), पृ.१२३-१२८ ।
 मम्मट (सन् २००९). *काव्यप्रकाश*. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
 विश्वनाथ, (२०४७). *साहित्यदर्पण*. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
 सिग्देल, सोमनाथ शर्मा (२०५८). *साहित्य प्रदीप*. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।